

TANULMÁNY

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

„Nemet intek én is”

ILLYÉS HAZATÉRÉSE ÉS MŰFAJÉBRESZTÉSE

Babits az 1928 karácsonya előtti zeneakadémiai esten tartott bevezetőjében az elhangzott versekből kihallja nemcsak „az Ég üzenetét”, hanem „az eleven Föld erős szagát is”, legalábbis így fejezi be a fiatal költőkről szóló ajánlását, amely a *Nyugat* 1929. januári első számában jelent meg. Azt hiszem, bármennyire „történetietlennek” látszik is, megválaszolható a kérdés, kire-kikre gondolhatott Babits, amikor a népük szívének primitív dobbanását megérző – Illyés Gyula, Erdélyi József, Sárközy György –, az emberi önzés lihegését kihalló – Szabó Lőrinc, Berda József, Németh Andor –, s a proletár külvárosok jaját megéneklő – József Attila, Simon Andor –, őt akkor jó értelemben vett meglepetéssel érő szerzők költői magatartásáról beszélt. Hogy Babits az irodalmi élet valóban jelentős szervezője, igazi irodalmi szerkesztő volt, azt bizonyíthatja – akarva-akaratlanul – az *Uj Anthologia*, amely – már akkor is nagy késéssel – 1932-ben jelent meg *Nyugat*-kiadásként, s amelyet Babits állított össze, tulajdonképpen a négy évvel korábbi estre (is) visszamutató módon. A gyűjtemény alcíme: *Fiatal költők 100 legszebb verse*. (Külön tanulmányt érdemelhetne a kérdés, ki miért maradt ki, ki került bele újonnan, illetve ki szerepelt több vagy kevesebb verssel, mint az esten; a különbség vizsgálata jelezhetné, hogyan változott meg négy év alatt Babits viszonya a fiatal költők egyikéhez-másikához, illetve mennyiben alakult-változott az ízlése.) Mindenesetre, négy évvel az Est után Babits érzékelte, hogy „a líra nem halt meg”¹, hogy az új nemzedék: „új módja az érzésnek és látásnak”. A kötet szerzői – a legcélszerűbb, meg nem különböztetett módon – abc-rendben követik egymást: Bartalis János, Bányai Kornél, Berda József, Déry Tibor, Erdélyi József, Fekete Lajos, Fenyő László, Fodor József, Gulyás Pál, Győry Dezső, Illyés Gyula, Imecs Béla, József Attila, Komjáthy Aladár, Komor András, Marconnay Tibor, Marschalkó Lia, Mécs László, Mollináry Gizella, Nadányi Zoltán, Nagy Emma, Németh Andor, Rozványi Vilmos, Sági Márta, Sárközy György, Simon Andor, Strém István, Szabó Lőrinc, Szenes Erzs, Tass József, Török Sophie, Zsolt Béla. Babits róluk szóló bemutatásában éppen az az érdekes, hogy a formai szempontok vizsgálatát helyezi előtérbe, s látszólag nem talál eltérést, meglepő újdonságot, mint írja: „Hangjuk első pillantásra nem látszik korszerűbbnek. Ami újat, forradalmi a formában mutatnak, azt még az előttük járóktól örökölték.” De láttatni próbálja azt is, amit önmagától idegennek tart, illetve, amit örömmel üdvözlő, mert úgy véli, hogy a hozzá-hozzájuk (az ő nemzedékéhez) való „visszatérés” a korabeli modernség igazolása is lehet, legalábbis ez olvasható ki a következő megnyilatkozásából: „Az új nemzedék inkább kezd visszatérni már a kötöttebb és konzervatív, sőt egészen ősi formákhoz.” Jólásba is bocsátkozik, amikor úgy véli, „az új nemzedék lírája mélységesen pesszimista vagy naivul és petőfiesen forradalmi, mindenesetre egyszerű lesz,

puritán és tárgyias”. Formatörténeti szempontból lényeges, hogy Babits szerint az új nemzedék „nagy cselekedete” nem más, mint „a magyar hangsúlyos verselés rehabilitálása”. Ehhez köti a költői magatartást befolyásoló megfontolásait is, amelyek szerint „a népies magyar költészetnek nemcsak versformái, hanem már-már elerőtlenedett műfajai is újraifjulnak itt és mai szint kapnak: a népi életkép, a *tárgyias epika*”. (A kiemelés tőlem: Sz. L. S.)

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Babits pontosan érzékeli, s egyébként meg is nevezi azt a folyamatot, amelyet – éppen az ő szavával – ma is „új népiességnek” nevezünk. Érdemes figyelni rá, hogy meglátását igazolandó, a számos fiatal költő közül hármat nevez meg és idéz is. Amikor e fiatalok egységélményéről ír, azt mondja, hogy több mindenben hasonlítanak: „egyek az egyszerű és ősi érzések kultuszában, a cikornyák és külsőségek megvetésében, a szegénység szeretetében, a szabad természet mély átérzésében [...] egyek a magyar lírai érzésvilág egy új hullámában. [...] Egyikük énekbe is zendíti ezt, s az ének himnikus szárnyalást kap.” S amit itt idéz, az nem más, mint Sárközi György *Fiataloknak* című versének következő részlete:

*Mindnyájan egyet énekelünk, mint a virágok egy napra
nyílnak,
S mégis ezer színnel táplálja őket a föld,
Más-más zenével mindnyájan egyet énekelünk, igaz
torokkal
A mi dalunk mindenütt kinő a földből, mint a zizegő
páfrány,
Fölserdül a fészkes lombokig s ébredve velünk
Zsolozsmáznak édes öcséink: az éjszaka erdejének
madarai,
Szárnyalva ők fonják tovább a mi zenénket a vak
magasban
Ezüstös húrjainkat fölhúzzák a csillagokig
S a sötétség szárnya zendítve súrolja a remegő hárfát*

Ugyan külön is jelzi a bevezetőben Babits, hogy a versek vagy oldalak számát, amit az egyes költők elfoglalnak, nem szabad kritikának vagy értékmérésnek tekinteni, az azért mégsem véletlen, hogy kiket említ meg név szerint is, illetve kinek a versét „elemzi” is, idézve is, amikor általában akarja értékelni a fiatalokat: „Költők ők mind, azaz királyok a maguk birodalmában; ... Mint azok a mesebeli kilenc fiúk, akik addig járták az erdőt, míg útjukat tévesztvén, változott belőlük kilenc hegyi szarvas: ahogy a magyar költő csodálatos román balladájában olvassuk (mely mégis annyira magyar).” Az itt idézett mű Erdélyi József *A szarvasokká vált fiúk* című verse:

*Édes jó atyácskánk,
eredj haza szépen
anyánk küszöbére,
mert mi nem megyünk már
Ágas-bogas szarvunk
nem fér be az ajtón,
csak a hegytetőkön,*

*a mi testünk nem tűr
fonott-szövött inget,
csak leveles ágat,
a mi lábunk nem lép
tűzhely hamujába,
csak leveles ágra,
a mi ajkunk többé
nem iszik pohárból,
csak iszik forrásból.*

Sárközi és Erdélyi mellett harmadikként Illyés Gyulára hivatkozik a költő, s a *Három öreg* című verset idézi példaként. Úgy véli, „a fiatal költők, nagyrésztben maguk is a nép, a százados szelíd szegénység gyermekei, visszazállnak a szegénység egyszerű érzéseihez, nyelvéhez, gondolkodásmódjához, s százados emlékeihez, mitológiájához, fantázia-kincséhez is.” Ezeket a költőket olvasva „mély és primitív magyarság levegője” csapja meg (a kiemelés tőlem: Sz. L. S.), de – teszi hozzá – „ez a magyarság kifejezetten nem nemzeti, hanem népi, olyan értelemben, mint ahogy a Petőfi költészete is a maga korában nem nemzetinek, hanem népinek látszott.” Jelentősnek látja a különbséget a maga nemzedéke s az utánuk jövők között a költői magatartásformára vonatkozóan, s tettüket forradalomnak minősíti, „mintahogy – írja – új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom, s mintahogy ennek az új népiességnek legigazabb képviselői valóságos forradalmárok, a Petőfi-féle típusból, hívő és szabad lelkek, a világítélet álmával szívükben, s apokaliptikus csillagokkal látóhatárukon.” S ekkor vált át Babits egyes szám harmadik személyre, mintegy jelezve, hogy most már egyedien a választott költőről – Illyésről – és verséről, a *Három öreg*ről beszél, amelyből nyolc szakaszt választott ki szavait igazolandó: „az ifjú költő népe reprezentánsának érzi magát, s a hivatottság teljes pátoszával szólal meg:

*Most ébredék reá,
mért kellett nekem tanulnom,
mért kellett egykor zokogva
idegenbe kiindulnom.*

*Azért kellett talán
dalolni száz holt parasztnak
és tűnődni szántás közben
hogy egykor én megszólaljak.*

*Tán azért nyelte le
haragját régmúlt időben
egy jobbágy vad ura előtt
hogy még én se feledhessem.*

*Csattogott az ostor
a jobbágy ajkát harapta,
hogy az a jaj egykor fényes
hanggal szálljon a magasba.*

*Nemet intek én is
s kiáltok is e világra
és kiáltva és biztatva
nézek egy új pirkadásba.*

*Cselédházak népe,
történelem mostohája,
kerekedj föl a pusztából
egy új nagy honfoglalásra.*

*Itt állok a földön
amely neked ígértetett,
nyögő fa vad vihar előtt
hajladozok, integetek.*

*Repüljetek szavak,
kiáltatok ti emlékek,
zúdulj föl nép, sustorogd szét,
hogy a nevedben beszéltek."*

Babits fantasztikus érzékkel választja ki éppen ezt a verset – amelyet egyébként, a másik két idézett vershez hasonlóan, az antológiában nem is szerepeltetett –, érzékeltetve ugyanis azt a folyamatot, ami – minden látszólagossága ellenére – valójában igazán modern gondolkodásra vallott a korban, azt tudniillik, hogy Illyés egy elbeszélő költeményben szól arról a világról, melyet érdemesnek tartott az általa történt „megszólalásra”.

Ugyanakkor hadd hívjam fel a figyelmet a modern magyar líra egy jelentős irodalomtörténeti pillanatára, „egy különös honfoglalásra”, arra, amikor ugyanebben az esztendőben, 1932-ben, a *Korunk* decemberi számában együtt-egyszerre jelent meg Illyés Gyula *Hősökről beszélék* és József Attila *Invokáció* című műve. Illyés a szellérek-paraszatok, József Attila a munkások küldöttjeként szólal meg. Erre figyelt föl Gaál Gábor is, a *Korunk* főszerkesztője, amikor így emlékezett vissza az 1932. esztendőre: „Csak a dolgokra figyeltünk, s nem a kitalálásra. A költészetet, a verset is csak akkor soroltuk a lap közleményei közé, amikor a magyar versben, épp a mi kezdeményezésünkre, Illyés Gyulával és József Attilával, akik innen is indultak, megjelent ismét a magyar költészetben az életközösségbeli, a társadalmias látománya.”² (A kiemelés tőlem: Sz. L. S.)

A *Nyugat* költőinek felfokozott személyességét Illyés és József Attila nemzedékének „társadalmias látománya” váltja fel, ezt gyakran hangsúlyozta irodalomtörténetírásunk, ritkábban szólt azonban arról, hogy ugyanakkor mégis „én-költészet” is együtt a nemzedék életműve, még ha nem is a babitsi értelemben. A lírai személyesség költészete ez, mégpedig annak a feladatnak megfelelően, amelyet éppen Illyés útmutatását követve így fogalmazott meg az őt több tekintetben követő Csoóri Sándor: „...úgy írni verset, ahogy a legbensőbb titkait bízza rá az ember a barátjára... Riadtan figyeltem föl a saját verseimben és másokéban is valami kiábrándító személytelenségre. Személytelenségen ez esetben nem azt értem, hogy nem írunk személyes dolgainkról, hanem azt, hogy nem a legszemélyesebből írunk... Legismertebb példa Villoné, a bordélyházi balladáival, Illyés írja: ha Villon nem a legközelebbi barátjának szánja ezeket

a verseket, bizonyára százszorta finomabbak, visszafogottabbak: több bennük a szerelmi máz, az önsajnálát, a testiséget eltakaró lírai pára, vagyis a múlandóbb anyag [...] példája nem csupán egyéni példa, de filozófiai és esztétikai is. Azt bizonyítja, hogy a költészetre érvényes talán leginkább az ellentétek dialektikája. Az a legközösségibb vers, ami – már-már végtelenen – a legszemélyesebb.”³

De fölmerülhet a kérdés, honnan jön e jellegzetes költői magatartásforma, honnan e személyesség? Válaszul újabb kérdés következhet csak, amelyet – meglepő módon – a szakirodalom szinte föl sem vetett: *milyen szándékkal, milyen elképzelésekkel, egyáltalán miért jön haza Illyés Párizsból?* Hiszen csak 1921-ben jelenik meg – év nélkül – itthon a *Népszavában* első verse, nem sokkal az érettségi után ugyan beiratkozik a pesti bölcsészkarra, mégis az emigráció mellett dönt. Szinte az irodalmi élet ismerete s mindennemű „ismertség” nélkül vág neki az útnak, hogy Bécs és Berlin után Párizsban leljen otthonra. „Iskolái”, itthoni indíttatása Párizsban teljesednek ki, a város a szabadságot, a lehetőségek végtelen variációit nyújtja: odaérkezésekor egy bányász-sztrájk előkészítésében vesz részt, a Sorbonne óráin ifjúkora eszményképéről, Jaurèsről hall Bouglé professzortól, tanulságosnak érzi, hogy egyszerre három „társadalmi rend” életét élte: diák, munkás, művész. 1926-ban (nem sokkal Yvan Goll nemzetközi antológiája után) Gara Lászlóval közösen modern költői antológia kiadását szervezik meg, huszadik századi költők verseit jelentetik meg franciául Adytól Illyésig. Ugyanekkor Marcel Sauvage lapja, a *Partisans* különszámában (amelyben Illyés *Orosz Anna* című versével szerepel) megjelent *Verbe Hongrois* című, a harcoló magyar fiatalok helyzetéről szóló írásból megtudhatjuk, hogy Illyés a *Le Journal Littéraire*, a *Voix du Peuple*, a *Proletaire*, a *Revue Littéraire* és a *Quotidien* munkatársa is volt.⁵ Három év alatt huszonnyolc fordítása jelenik meg, a szerzők: Sauvage, Yvan Goll, Vincent Huidobro, Apollinaire, Éluard, Tzara, P.-J. Jouve, Cendrars, Cocteau, Guilbeaux (Sauvage, Cocteau és Tzara avantgarde drámáit is fordítja).⁶ Penke Olga hívja fel a figyelmet arra, hogy csaknem egy időben írja első verseit Éluard-ral, és egy ideig a közvetlen közelében dolgozik.⁷ A kérdés – úgy vélem – ezek után egyértelmű s megismételhető: hogy jut eszébe Illyésnek a gondolat: hazajönni, hiszen azt latolgatja: ne francia nyelven írjon-e végérvényesen? Mi történik akkor, ha Illyés Párizsban telepszik le, és francia nyelven, akár álnéven ír, mint annyi nem francia származású költő? Bizonyára avantgarde költő marad, jóval hosszabb ideig, mint így, talán végérvényesen. A másik kérdés – töpreng Tüskés Tibor – talán még fájdalmasabb: ha francia nyelven ír, ha francia költővé válik, népszerűbb, ismertebb, híresebb lesz-e a világon? Hiszen maradhatott volna, mint Chagall vagy Tzara, s a fehérterror Magyarországa se vonzhatta túlságosan. „De a kérdésre nem lehet válaszolni.” – vallja Tüskés, s azt mondja: „Hiszen Illyés egyszer már döntött Párizsban. Nem lett francia költő. Elképzelni sem lehet egy francia nyelven szóló és onnét magyarra fordított Illyés Gyulát. A világ egy francia költővel talán gazdagabb lett volna, de mi minden bizonnal szegényebbek lennénk. Egyetlen író van csak, az, akit Illyés Gyulának ismerünk, aki a nevéhez fűződő életművet megalkotta. A Párizsból hazatérő Illyés Tótfalusi Kis Miklós, Apáczai, Pápai Páriz, Szepsi Csombor Márton, Zrínyi Miklós útját követi.”⁸ Mindez valóban igaz és szép, de a mából visszatekintő olvasó gondolhatja-gondolja így. Keressünk „józanabb” okot és indokot a hazatérésre. A legkézenfekvőbb az, hogy látni akarta az édesanyja, s mert lejárta hatályát veszítette az öt évvel azelőtt az ifjú diák ellen kiadott körözőlevelét, mert a család előkelőbb ága tett róla, hogy Tolna vármegyében ne legyen hatályos.⁹ Ez elfogadhatóan *emberi* lehetőség, indok a hazatérésre, de nem a végleges maradásra, s nem egyeztethető össze a *költői* életúttal-magatartással.

Megkockáztatok egy másik – valóban költői magatartásformát hordozó – döntési lehetőséget, amely bizonyíthatóan érvényes a kor Illyéshez hasonló más alkotóira is: Illyés akkor tér haza Franciaországból, amikor a hozzá hasonló avantgarde költők is lépéseket tettek a közösségi művészet, a közösségi társadalom eszméjének megvalósítása felé (ez a folyamat jellemezte az 1926 és 1936 közti évtizedet), el akarták hagyni s többen el is hagyták Párizst, mert úgy vélték, a civilizációnak, az individuálisnak, Európának „vége”, s Dél és Kelet felé és az „egzotikus”, a „primitív”, a népi kultúra felé kell hogy induljanak, a népi színházzáshoz kell fordulniuk. Bizonyosságul lássunk példákat: Breton, Éluard, Aragon, Benjamin Péret 1927-ben belép a kommunista pártba, Breton Mexikóba utazik, Aragon orosz nőt vesz feleségül, lépéseket tesz a szocialista realizmus felé, megírja a *Paysan de Paris*-t (Illyést paysan de Danube-nek nevezi) – Illyés hazatérte után kritikát ír a műről¹⁰ –, Mexikóba utazik, Éluard Spanyolországba megy, Péret Brazíliába (felforgató eszmék miatt börtönre ítélik), majd Spanyolországba, utána Mexikóba, Amazóniában pedig mítoszokat gyűjt, Antoin Artaud fokozatosan elmarad, mert a politikai forradalom nem izgatja, Mexikóba, Balira utazik, Jacques Prévert a népi színházzáshoz fordul, forgatókönyveket ír, Robert Desnos (érdekességként: a hipnózis kipróbálásánál ő a médium) újságíró lesz, szakít a marxizmussal, a Népfront egyik alapítója, Spanyolországba megy, René Daumal indiai útra indul, Michel Leiris az etnológiához fordul (Dakan Djibuti misszió), politikai szerepre vállalkozik, útját Afrika, Egyiptom, az Antillák, Kína, Japán, Kuba fémjelzi, afrikai himnuszokat ír, Saint-John Perse Guadeloupe-ban születik, diplomata lesz, kínai útja után külügyminiszterhelyettes, a belga Henri Michaux Törökországban, Afrikában és Ázsiában tesz utazást. S ugyanekkor – ne csodálkozzunk! – ugyane szándékoktól vezérelve Illyés a saját hazáját s a „pusztát” választja magának, s még ebben sem kell különlegeset látnunk, hiszen a Martinique-ben született Aimé Césaire is visszatér hazájába, előbb kommunista, majd „népi”, aki nemzeti sorskérdésekről ír színműveket, Supervielle Uruguayban született s Párizsból hazatérve ő is nemzeti költő lesz, a bolgár Zdanjevics is visszatér Bulgáriába s a harmincas évektől óbolgár szonetteket ír. Hogy Illyést is hasonló szándékok vezérelték, nézőpontja sokban azonos volt a francia avantgardéval, neki is célja volt megtanulni a modern kultúrától messze álló néptől a közösségi költészetet, a naiv tárgyiasságot (s nála ez majd éppen ezért tudatos lesz s nem naiv, mint Erdélyinél), arra több bizonyítékunk van. Amikor Gide *Voyage de Congo*ja kapcsán elgondolkodik, ezt írja: „Fölvillant előttem is egy írói útinapló. Van egy világrészem, egy tanulmányra érdemes tájam. S milyen sok előnyöm a fölfedezéshez! Kitűnően beszélek magyarul, ismerem a magyar társadalom mélyrétegét: a magyar vidéket. Írói feladat lesz, ha megnézem, európai szemmel, hogy ott milyen állapotok vannak; hogyan is él egy halálra gyötört nép, nem Afrikában, hanem Európában.” A másik bizonyosság a hazatérés során „születik”, akkor, amikor Landler Jenő és Lukács György felszólítására Bécsben meg kell szakítania útját. A beszélgetés során, úgy érzi, sarokba szorítják, mégis ragaszkodik elképzeléseihez, amelyeket így fogalmazott meg vitapartnereinek: „Meglépően sok közös jegy lévén a nép művészi szemlélete és a legújabb művészi kifejezési formák között, kísérletet kellene tenni e kettő mintegy közlekedésnyerő összekapcsolásával. Új képeit Picasso, új márványait Liphshitz a néger művészet megértése, átértése alapján alkotta. Természeti törvény – ízlés-visszaközlekedés tehát, hogy a négereknek viszont Picasso művei tessenek, illetőleg csakis azok tessenek. Ez kiszámíthatatlan jelentőségű, mert hisz a gyarmati népek forradalmi felszabadítása épp most van soron. A két forradalom – a társadalmi s a művészi – találkozása itt máris biz-

tosított! De voltak Európának is gyarmati sorsú népei. Igen, a Duna-völgyiek! De most ez előnyt is kínál, kulturálisan!” A beszélgetés során a költő egy másik gondolatával is szembesült a proletár-vezérekkel: „A magyar proletárforradalmat leverték, a magyar munkásságot úgy kivérezették, hogy aligha lesz rövidesen ereje új rohamra. De ha most osztályostársra, a parasztságra venné föl nyitányul a fegyvert? Mint lám Bulgáriában is... ha tehát nálunk, nagyobb előkészítés után...” Az ebéd utáni párbeszéd egy része pedig így hangzott: „Egyszóval maga futurista versekkel kíván szólni az éhező magyar parasztokhoz. – Igen! Epp csak a futurizmust ma szürrealizmusnak hívják. – Mindegy. – Nem mindegy! – Jó. Azzal sincs egyedül. Egyszóval az istentől sem értett dadaista verseket nekik, hogy fölkeljenek? – Azt. – De hisz maga sem olyat ír. Amit maga ír, még én is értem. – Mert még az elején vagyok! Igen: a fejlődésnek! – S ezt akarja Magyarországon tökéletesíteni? – Igen. – A magyar élmények hatása alatt akar hibátlan futurista, konstruktivista, meg nem tudom még milyen költeményeket írni? – Pontosan. Csak ott sikerülhet. Ha akármikor is. Mert a naturalizmus még nem minden fejben halt meg. – S addig? – Előre, csak előre mindenben. Cselekedni, cselekedni az ígét! Hogy tette váljon. Ezt mindig lehet. Azzal nem szabad várni. – Ennek csak a vége homályos nekem. Rögtöni tömegakciókra is gondol? – Akár arra is. – Hol? – Ahol tömeg van. Egy színházban például; ahol valami népbutítót játszanak... A proletariátus szeme ilyesmitől is kinyílik. Nagy nemzeti temetést, Anatole France-ét is megzavarták ők. – Párizsban. – Természetesen. – Ne feledje, maga csak onnan jön, de nem oda megy. Vigyázzon a fejére. – Az ember a tisztaságának egyszer elért csúcására vigyázzon. Hogy el ne zülljön: lejtőre ne kerüljön! Bárhová megy! – Bőrére azért vigyázzon.”¹¹

Hogy mennyire bonyolult helyzetbe kerül Illyés hazatérése után, azt láthatjuk abból is, hogy nem tud mindjárt egyértelműen dönteni: merre is induljon. Már címével is jól jelzi ezt a folyamatot Tasi József tanulmánya: *Korszakok, korszakváltások Illyés Gyula költészetében (1920–1939)*, fölhívja a figyelmet arra, hogy az első kötet – *Nehéz föld* (1928) – a hazaérkezése, a második – *Sarjűrendek* (1930) – a beérkezése és a széttekintése, s csak a *Rend a romokban* (1937) nagyon egyenletes színvonalú, szinte csak remekművek tárházát jelentő kötettel válik végleg nemzeti költővé. Utalva a *Szerelem* ciklus 8. versére, melyben hárman isznak együtt a tanyasi kocsmában, egy vén béres, a vacsorájára váró molnár és a betévedt költő; hárman háromfelől jöttek, a kocsmá is hármas útkereszteződésnél fekszik, mielőtt elindul, sokáig tűnődik, melyik útra térjen, Tasi megállapítja, hogy „a költő előtt valóban három út kínálkozott hazatérése után: a mozgalomban – akár az illegális mozgalomban is – folytathatta volna az emigrációja előtti és alatti életformáját; fennállott az ellenforradalmi rendbe való sima beilleszkedés lehetősége és a földből, a népből való megújulás. Nyilvánvaló, hogy Illyés a harmadik utat választotta, bár a másik két lehetőség is meg-megerintette.”¹² Azt mondhatnám ismét, ma már „nyilvánvaló”, de lássunk csak néhány példát, nyomon követve a „valóságot”! Irodalmi tevékenységét hazatérte után az avantgarde jegyében folytatja, Kassák folyóirata, a *Dokumentum* közli, amelynek szerkesztőbizottsági tagja is lesz. Itt jelenik meg nagy fölháborodást kiváltó cikke, melyben a szürrealisták manifesztumaira emlékeztető meghökkentő és polgárpukkasztó szándékkal verseskötetként, a magyarországi irodalmi mozgalmak legkimagaslóbb alkotásaként elemzi a telefonkönyvet, a szimbolizmus ködösségétől eltávolodott, a valóságot hidegen látó és festő modern költészetként üdvözli: *Budapest és a Budapest környékén lévő m. kir. távbeszélő hálózatok előfiz. és nyilv. állomásainak betűrendes névsora. A bpesti m. k. táviró- és távbeszélő igazgatóság előszavával.* Címében is meghökkentő a másik, ugyanitt megjelent fordítás-

kritikája: *Új francia költők, vagy a bemázolt szultánok cilinderben*. A két fordító értékelő és fordítói munkáját méltatlannak tartja a lefordított költőkhöz. A kritika hangvétele itt is francia társainak merészségére emlékeztet: „Ökör tévedt a kertbe” – írja, majd ezt: minden fordításuk „egy vieille putain”.¹³

Nem véletlen, hogy az első kötet megjelenése után, a *Nyugatban* írt kritikájában Németh László is felfigyel Illyés többszólamúságára, klasszikus és szabadversekről beszél, s örömmel üdvözli a „tárgyas” verseket, az „absztraktakat” viszont szellemi „útvesztőként” jellemzi, ellenérzéssel fogadja mindazt, ami nem a hazai földből sarjadt. Verseiből a népdalszerűséget emeli ki, csakhogy idézett példája – értelmezésem szerint – jellegzetesen szürrealista: „Szűzi tejjel teli / bögréje a holdnak / döntések fel úszó felhők / szomjasak a holtak.” E kérdéskörrel kapcsolatban Fejtő Ferenc – már címében is (*Világnézetű poligámia – avagy felsülésem Illyepusztáival*) – szarkasztikus pamfletjében ironikusan így ír a költőről: „Régóta figyelem életem és bűvészetem.” (a kiemelés tőlem Sz. L. S.), majd néhány évvel később, a megbékélés szándékával megfogalmazott *Pont egy viszály után* című írásában a következőképpen jellemzi: „Illyés Gyula tudta, miről van szó a világban. Szürrealista és marxista volt, mielőtt hunságra adta volna magát.” Németh Andor is értetlenül áll Illyés átalakulása előtt, úgy véli, egy csapásra megváltozott, „versei semmit sem árulnak el abból, amit a messze, külső világban tapasztalt.” Az átalakulás időszakát 1927 szeptemberétől a következő év márciusáig tételezi s így írja le: „...elrakja a francia ruhaneműket és újra parasztnak öltözik.”¹⁴ Minderre találhatunk magyarázatot azért: egyrészt figyelniünk kell arra, hogyan gondolkodott a költő a szabadversről: „A szabadvers a legkötöttebb vers, ilyet a legnehezebb írni, mert ott helyben kell a poétikáját, a ritmikáját, a megkötöttséget kidolgozni. A költő kitalálja a maga szabadverse törvényét és rendszerint csak ritkán változtatja meg.”¹⁵ Másrészt: tudjuk, hogy Illyés mintája nem Breton és Tzara, hanem Éluard és Aragon volt, azaz nem az automatikus írásra, hanem a kollektív tudattalan felszabadítására esküszik, így könnyebben jut el a konkrét kollektívumhoz (példa lehet erre *Értünk elhulló proletár halottak* című verse), megérinti Éluard szökése az óceániai szigetekre (1924), menekülés- és száműzöttségérzése. Példa lehet erre Illyés *Száműzetésem énekei*. Rimbaud sátánossága teret kap Éluard-nál, Illyés megírja *A hajnalcsillaghoz* című Lucifer-versét. Minden versének „jelentése” van, az első igazi automatikus írására a *Hunok Párizsban* című művében találhatunk csak rá, tegyük hozzá: az écriture automatique ritkán valósul meg igazán a kelet-európai avantgarde-ban (kivételt talán József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című naplója képez), s végül: a francia avantgarde művek sosem voltak mentesek a logikától, bizonyíthatja ezt a manifesztumok szigorú logikán alapuló szerkezete csakúgy, mint Illyés *Sub speciae aeternitatisa*.

Tovább bonyolítja a dolgot, ha arra figyelünk, hogyan válik ismertté, hogyan kerül kapcsolatba a *Nyugattal* Illyés. A folyóirat szerkesztőinek – Babits, Gellért Oszkár, Osvát Ernő és az ekkor külföldön élő Ignó – figyelmét Füst Milán hívja föl a költőre: 1927. március 18-i keltezéssel levelet ír Gellért Oszkárnak: „Engedd meg, hogy a figyelmedbe ajánljak valakit. Illyés Gyulának *A Láthatár* című új lapban megjelent versei közül különösen az utolsó oly jó benyomást tett rám, hogy az illetőnek írtam, küldje be nekem verskötetét. Verskötetete nincs – néhány verset küldött, amelyek nem oly sikerültek, mint az említett vers. – Leveléből is azt látom azonban, hogy az illető rendkívül tehetséges, eszes és rokonszentes ember lehet. Jólesnék, ha tudnám, hogy figyelemmel kíséritek munkásságát. (Meg fogom írni neki, hogy ezentúl nektek küldje munkáit.) – Olvasd el, légy szíves *A Láthatárnak* azt a bizonyos versét – Szomorú béres

a címe. (Nagyszerűen tud magyarul, s rendkívüli a kifejező ereje.)¹⁶ Igazán bonyolulttá akkor válik a dolog, ha tudatosítjuk magunkban, hogy ezt a verset költőnk nem itthon írta, hanem még Szent Lajos szigetén, szemben a Lambert-palotával.¹⁷

Ettől (1928 a „betörés” éve) kezdve jelennek meg előbb kritikái, majd versei is a *Nyugatban*, s hamarosan igyekszik megfelelni mind párizsi, mind itthoni indíttatásának, vissza akarja adni azt a szellemi és anyagi útravalót, amit otthonról kapott. „A kétkezieknek, a nincsteleneknek [...] akarom leróni hálámat” – írja, s ezért akar azonosulni a parasztok, a zsellérek gondolkodásával, az aktív forradalmi hang ugyan fokozatosan csendesül, de – Cs. Szabó László jelzőivel élve – a „mosolygó forradalmár”, a „paraszt Odysseus” mutatja meg magát annak az irodalomszociológiai ténynek a felfedezésében, hogy még az olvasni nem tudó cselédek is ismerik, mintegy hallva „olvassák” – „betéve” tudják – (mert az olvasni tudók felolvassák a többieknek) azokat az elbeszélő költeményeket, amelyeket – úgymond – „ponyvaként”, krajcáros füzetként árulnak a hetipiacon, mint a *Lúdas Matyit*, a *János vitézt* vagy a *Toldit*. Tudjuk azt is, hogy a költő első nagy verselménye éppen a *Toldi* és a *Lúdas Matyi* volt. Mint ekkor írt naplójegyzetei is mutatják, tisztában volt tehát a nagyepika népszerűségével, azaz: ha Illyés úgy döntött, hogy az „övéiről” ír az „övéinek”, akkor bármilyen furcsának tűnhet is: konzervativizmussal, hagyomány- és műfajbresztésével lesz igazán modern, azaz ebben az esetben döntése az elbeszélő költemény műfaja mellett csak látszólagos „visszalépés”, csak látszólagos konzervativizmus, valójában nagyon is „modern” gondolkodásra vall. Ezekben az esztendőkből három ilyen típusú műve jelenik meg: *Három öreg* (1931-ben, a szerző kiadásában), *Ifjúság* (1932-ben, Debrecenben, a Juhász Géza és Kardos László szerkesztette *Új írók* sorozatban) és a *Hősökről beszéltek* (a kolozsvári *Korunk* 1932 decemberi és 1933 januári számában, csak rejtjelezetten, a szerző monogramjával). Ez az Illyés-triptichon, mint a szakirodalom¹⁸ mondja, valóban csak ekkor és csakis ekkor születhetett meg, kissé naivnak mutatkozó világképét a *Szálló egék alatt* címen egybegyűjtött tárgyiasabb szemléletű versek váltják majd fel. Költői magatartásuk visszaul a *Sarjurendek* (1930) gondolkodására. „Futnék vissza jajjal ahhoz aki küldött” – írta ott, még feltételes módban, s ugyanakkor előre is utal, mégpedig a *Rend a romokban* kezdésére, ahol a már bizonyosságot nyert meggyőződés ki nyilatkoztatásaként fogalmazza meg: „Nem okosul, ki egykor otthonát / messzire hagyta, csak midőn megtérhet”. A virtuális és valóságos „hazatérés” és „otthonkeresés” motívuma vezeti el a költőt gyermek- és ifjúkora tájaira¹⁹, így lesz e három elbeszélő költemény, mint később maga Illyés jelenti ki, „igazánból preludium; egy későbbi mű előjátéka és magva”²⁰, azaz a *Puszták népe*, az epikus készülődése.

A *Három öreg* megírásának körülményeiről Babits így számolt be: „Aznapi ismeretem meg, amikor született. Sohasem felejttem el a borús téli délutánt, melyen a költő elhozta s fölolvasta. Izgatottan érkezett lakásomra, még nem ebédelt, egész délelőtt írt, s alig lehetett rábírní, hogy egyék valamit. Zsebében volt a lobogó, égető kézirat, melyre csak az imént tette az utolsó pontot... Szerényen s kissé tétován kezdte a fölolvast, mégis valami titkos büszkeség lázában, mint aki maga sincs tisztában műve értékével, vagy nem mer hinni benne, ámbár titkon és belülről nagyon is hisz és tisztában van.”²¹ A legerőteljesebb, kompozíciót meghatározó motívum a hazatérés, a bevezető sorok magatartásukkal a szelídséget képviselik, „stílusukkal pedig a szürrealizmus iskoláját kijárt, valamilyen új népiességek az útját próbáló lírikusról vallanak.”²²

A közvetlenül ezután írt *Ifjúság* – mint Tamás Attila írja – már remekmű, története a tizenkilences szolnoki csatából menekülő parasztfiú aratócsoportban születő

szerelmi idilljét állítja középpontba, tizenkilencedik századi nemes hagyományokat újítva föl, Petőfi korai remekének, a *Tündérrálmak* adja jellegzetesen népi, realisabb színekkel megfestett változatát, amelyben az idill alaptényezőjét a nyers valóságmegjelenítés oldja (ilyen egy arra történő utalás, hogy a kis „paraszt-tündér” az orra törlésére is használni szokta a szoknyáját). „A jelen? Nincs. Csak ami Volt, csak amit megjegyez-tél...” – hívja föl Tamás Attila a figyelmet Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjének* másfél év-tizeddel későbbi prousti szemléletet tükröző soraira, megállapítva, hogy már az Ifjúságban is jelen van – lehetőnyi biedermeieres színárnyalással – az emlékezés-technikának ez a látás- és érzékelésmódja. A műnek igazi keretet adó befejezés „egyszerre valósít meg valamennyit az illúzióvesztés és az illúzió-, illetve hitmegőrzés mozzanataiból.” A menekülőként megjelenő hős a történet elején „piros pántlikás” sapkáját hajtja el, a záróképpen e pántlikák emlékezőessé lényegülnek át²³: „Emlékeim szép pántlikája, / mit eddig fűrge ujjal fontam, / földoblak már a magosságba, / lengj a sziszegő, híg habokban. / Ez volt az ifjúság...”

A *Hősökről beszélék* című elbeszélő költeményben érezhető talán a legerőteljesebben az a forradalmi indulat, az a költői-művészi és társadalmi elkötelezettség, amely ott volt Illyés poggyászában már Párizsban és útban hazafelé is. Érzékelteti benne a költő, hogy a pusztaiak élete a „testvéri összetartás” szép példája s a legkiáltóbb ok az elkeseredésre, a lázadásra: „Ki viszi sorsod jóra, ország? / Nem, aki föl, a bakra lép, / ők, akik lentről nyomják-tolják / rozzant szekered, árva nép, / árva magyarság! Az ezer bajt / elűtő nénék, nagyatyák, / öreg kocsisok, bölcs kapások – / az ő szemük lényegre lát, / őket csodáld ország-világ!”

Az eposzi kellékekkel, a propozícióval, a patetikus hanggal, az állandó jelzőkkel, de már címével is Vergiliust idéző műben²⁴ először mutatkozik meg igazán szélesen Illyés ironiája, hiszen a pusztai cselédeknek a földesurat károsító lopásait meséli el hóstettként, a magtárak és szérűskertek kifosztása hősi várostromként jelenik meg. Talán épp ez a magyarázata, hogy a „paraszt-triptichon” (Babits nevezte így!) nem jelent, nem jelenhetett meg Magyarországon, még a *Nyugatban* sem, pedig e versét a költő Babits esztergomi, előhegyi házának-kertjének vendégeként írta.

Mi foghatta meg Babitsot e művekben? Többek között az, hogy ezekben a művekben Illyés egy emberközeli harmóniának, egy talán lehetséges világharmóniának, a szabad emberi kibontakozásnak a reményét érzékeltette, de „úgy, hogy az érzékelhető-tapasztalható valóság elemeivel dúsitott, ezek viszonylagos gazdagságával mintegy realizált idillnek enyhén klassziczáló szépségét végül egyfajta modern elidegenedés-élménnyel szembesítette.”²⁵

Hogyan lehetséges, hogy Illyés, aki senkivel sem került igazán tanítványi viszonyba, ilyen gyorsan közel került Babitshoz? Néhány magyarázat: tudjuk, hogy Illyés első verse, amely 1928-ban a *Nyugatban* megjelent, éppen a *Szülföldem* volt. Ezt – a közös szülőföld ígézetében fogant verset – olvasta tőle először Babits, s ezután üzent neki, hogy szeretné megismerni. (Még ebben az évben éppen Erdélyi József és József Attila kísérik föl először a mesterhez Illyést.²⁶) Illyés ugyanekkor hosszú, kiemelt tanulmányt ír Babits új verseskötetéről, *Az istenek halnak, az ember él* címűről, egy évvel később neki ajánlja önmegszólító lírai önarcképét, a *Pünkösdi éneket*. Babits viszonzza Illyés közeledését, s nemcsak a *Három öreg*ről írt kritikájával, de – mint Tüskés Tibortól tudjuk – egy kevésbé ismert (mert levélben megfogalmazott) megnyilatkozásával is. Amikor 1932-ben – Illyésnek még csak két kötete: a *Nehéz föld* és a *Sarjurendek* jelent meg – a mindössze egy esztendeje működő Janus Pannonius Iro-

dalmi Társaság új tagokkal kívánta bővíteni sorait, és a társaság főtítkára, Lovász Pál Babitshoz fordult: mi a véleménye, ha az egyik megüresedett tagsági hely betöltésére Illyés Gyulát kérnék föl, Babits – többek között – ezt válaszolta: „A magam részéről választásotokat nemcsak szerencsésnek tartom, de meg vagyok győződve, hogy az méltóbb embert a fiatal generációból nem érhetne. Illyés Gyula a magyar lírának nemcsak nagy reménye, de már kész és el nem mellőzhető értéke is. Gyökeresen magyar s mégis európai kultúrájú költő, s az irány, melyet képvisel s részben vezet, a legrokonszenvesebb és legszükségyszerűbb újabb irodalmunk fejlődésében. Illyés igazi mély lírai tehetség, s emberi tulajdonságai is a legszeretreméltóbbak.” Illyés 1956-ban így írt e levélről: „Szívesen beleegyezem, hogy Babits Mihály rám vonatkozó sorait felhasználják... Ezeket a sorokat én sem ismertem. Meghatva olvastam őket; meghatva idéztem föl Babits Mihály nemes alakját, ezúttal is.”²⁷ Mindehhez tegyük hozzá, hogy nemcsak Illyés tanult Babitstól, hanem fordítva is, mint Sőtér István írta: „Ha Babits utolsó verseit olvassuk, Illyés sugallatát lehetetlen bennük fel nem fedeznünk.”²⁸

Talán nem túl kockázatos annak a feltételezésemnek hangot adni, hogy Illyés „paraszti-triptichon”-jának hatása a Babits-életműben sem maradt el, mert amikor azt mondom, hogy a *Jónás könyve* megírásához is hozzájárulhatott, akkor egyúttal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az itt lejátszódó „műfajébredés” kölcsönös és nemzedéktől független, azaz: úgy vélem, a *Jónás könyve* megszületésében nemcsak Nietzsche *Zarathustra* és Julien Benda *Az írástudók árulása* című könyve munkál, hanem az is, hogy Babits felméri az illyési műfajváltás-tűzfajébredés jelentőségét, s ő maga is a minél szélesebb olvasóközönségnek szóló „formát” választja. Az „Egyik-másik szívben Jónás szíve még kicsírázik” gondolata pedig emlékeztet Illyés elbeszélő költeményeinek válságérzetet legyőzni szándékozó végkicsengésére.

Hogy Babits Mihályt már megjelenésükkor foglalkoztatták e művek, arra nemcsak az *Uj Anthologia* már idézett bevezetése bizonyíték, de az is, hogy külön cikket szentel a *Három öregnek a Nyugat* 1932 március elsejei számában, ugyanabban, amely egyúttal helyet ad az újabb elbeszélő költeménynek: az *Ifjúságnak*. Babits fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „a költő messziről jött haza s még magával hozott valami távolságot, ami legfőképpen humorában nyilvánul meg”, kiemeli annak jelentőségét, hogy Illyés mintegy visszaidézi Arany és Petőfi versformáit, azokat, amelyek szinte le-süllyedtek a könnyű műfajba, itt – szerinte – a legjellemzőbb versforma „a kényelmes, intim alexandrin”, a ritkás és hanyag rímekkel, melyeknek „sokszor oly kedves ízük van...”. Háromtétéles zeneműnek tekinti a triptichont, s úgy véli, hogy az „a magyar népi líra fönixének új megéledése”. Ezek után csodálkozhatunk-e azon, hogy személyes vallomásba fordul át a tanulmány: „Az Illyés otthona az enyém is” – mondja Babits, s ez nemcsak a tájra vonatkozik, de a költői magatartásra is, hiszen így fogalmaz: „S amint e költő otthona az enyém, nem idegen tőlem költői hitvallása és iránya sem. Noha nekem más úton kellett áthaladnom: a magyar líra eljövendő útját és kilátásait én is arrafelé sejtettem, amerre ő (Erdélyivel együtt) már-már megtalálni látszik.”²⁹

JEGYZETEK

- 1 BABITS Mihály: Bevezetés. Nyugat, 1929. jan. 1. sz.
- 2 GAÁL Gábor: A Korunk évtizedeinek margójára. – KÁNTOR Lajos: Alapozás. Kriterion, 1970. 238.
- 3 CSOÓRI Sándor: Múzsapiac. – A költő és a majompofa. Magvető, 1966. 163–164.
- 4 FODOR Ilona: Illyés Gyula „Hunok Párizsban” c. regényének születéséről. Kortárs, 1974. 2. 171–183.
- 5 Verbe Hongrois / Magyar Írás. Paris, 1926. juin, 2e série. Partisans, Revue coopérative internationale. Numero spécial publié en français.
- 6 PENKE Olga: Illyés Gyula és a francia irodalom. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Szeged, 1978. 13.
- 7 Uo. 153.
- 8 TÜSKÉS Tibor: Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. Szépirodalmi, 1983. 102.
- 9 Vö.: GARA László: Az ismeretlen Illyés. Occidental Press, Washington. 1965. 47–49.
- 10 ILLYÉS Gyula: Iránytűvel. 1. kötet (eredetileg: 1927). Szépirodalmi, 1975. 24–29. Az ekkor Párizsból útra kelt költők számbavételében pécsi tanítványom, Nyáry Krisztián dolgozatvázlatát követtem.
- 11 GARA László: i. m. 47–49.
- 12 TASI József: Korszakok, korszakváltások Illyés Gyula költészetében. Irodalomtörténet, 1992. 4. 841., 847.
- 13 L.: PENKE Olga: i. m. 16.
- 14 NÉMETH László: Nehéz föld. Nyugat, 1929. 1. 376–382.; FEJTŐ Ferenc: Világnézeti poligámia, avagy felsülésem Illyepusztáival. (1932) = Szép szóval. Ars scribendi, Századvég, 1992. 82., 90.; NÉMETH Andor: Írók furcsa élete. Illyés Gyula. Literatura, 1929. 5. 156–158.
- 15 ILLYÉS Gyula: A viláosság szürrealistája. I. m. 667.
- 16 FÜST Milán levele Gellért Oszkárnak. PIM Kézirattár, V. 3195/327.
- 17 Vö.: GARA László, i. m. 44.
- 18 BÉLÁDI Miklós: Illyés Gyula. Magvető, 1982.; TÜSKÉS Tibor, i. m.; TAMÁS Attila: Illyés Gyula. Akadémia, 1989.
- 19 Vö.: TÜSKÉS Tibor: i. m. 130.
- 20 ILLYÉS Gyula: Hősökről beszélek. Előszó. Budapest. 1945.
- 21 BABITS Mihály: Három öreg. Nyugat, 1932. márc. 1.
- 22 TAMÁS Attila: i. m. 52.
- 23 Uo. 59.
- 24 Vö. TÜSKÉS Tibor: i. m. 134.
- 25 TAMÁS Attila: Illyés Gyula költészetének néhány sajátossága a harmincas években. ItK, 1981. 3. 297.
- 26 Utal erre M. PÁSZTOR József: József Attila műhelyei c. könyvében, de nem jelzi, kik az emlékezők. TASI József (Mint különös hírmondó. PIM, 1983. 137.) szerint Basch Lóránttól, ill. Török Sophie-től tudjuk.
- 27 TÜSKÉS Tibor: Babits és Illyés. Jelenkor, 1983. 11. 987.
- 28 Uo. 986.
- 29 BABITS Mihály: i. m. 283.